



Mürsəl İrəvanlı,
Yazıçı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureatı
Gəncə şəhəri

(əvvəli ötən sayımızda)

1. İrəvan qalasında rus hərbi qüvvələri yerləşdirilməlidir;
2. Xan Rusiya imperatorunu öz hakimi kimi tanımalı və ona sədaqət andı içməlidir;
3. 80 min manat məbləğində təminat ödəməlidir;
4. Xanlığ saxlanılır və hakimiyyətin irsən keçilməsinə zəmanət verilir.

Lakin İrəvan xanı Rusiya qoşununun xanlığın ərazisində yerləşdirilməsi təklifini məqbul saymır. 1804-cü ilin may ayının sonlarında başda general P.D.Sisyanov olmaqla rus ordusu İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşır. Məhəmməd xan düşmənin hücumunu dəf etmək üçün ciddi hazırlıq görür: qalanın müdafiəçilərinin sayı 7 minə çatdırılır, qala divarlarına 22 top bərkidilir, bundan əlavə, uzunmüddətli təzyiqlə davam gətirmək üçün xeyli sursat və ərzaq toplanır. Rusiya İrəvan xanlığına hücumu hazırlaşması və xanlığın sərhədlərinə xeyli hərbi qüvvə cəmləşdirməsi ucbatından Azərbaycanın şimal torpaqlarında gözü olan İran 1804-cü il mayın 10-da Rusiya ilə diplomatik əlaqələri kəsir və İrəvan-Qazax istiqamətində hərbi əməliyyatlara başlayır.

Beləliklə, 1804-cü ilin iyununda İrəvan xanlığı Rusiya və İranla müharibəyə cəlb olunur. Bu isə həm ölkə iqtisadiyyatına böyük zərbə vurur, həm də xanlığ əhalisinin tələfinə səbəb olur. Yerli Azərbaycan əhalisi başqa xanlıqlara və ya qonşu ölkələrə köçməli olur. Rus ordusu nizami ordu idi, böyük döyüş təcrübəsi vardı, o dövrün müasir silahları ilə silahlanmışdı və çoxlu qələbə qazanmışdı. İrəvan xanlığı üzərinə Rusiya komandanlığı 5 minə yaxın nizami və 600-dən artıq qeyri-nizami hissə yeridir. 1804-cü il iyunun 10-da vəliəhd Abbas Mirzənin başçılığı ilə 20 minlik İran qoşunu Arazi keçir, bu qoşundan 8 minlik dəstə İrəvana doğru hərəkət edir. Fətəli şahın şəxsi rəhbərliyi ilə iyulun ortalarında 60 minlik İran ordusu İrəvan uğrunda Rusiya ilə hərbi əməliyyatlara başlayır və İrəvan xanlığına qoşun yeridir. Beləliklə, İrəvan xanlığı uğrunda iki dövlətin - İran və Rusiyanın mübarizəsi İrəvan xanı Məhəmməd xanı manevr etməyə məcbur edir. Xan İranı seçir. Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığının mübarizəsinə Pəmbək hakimi Naçı bəy də yardım edir. Naçı bəy Tiflisdən general P.D.Sisyanova sursat və ərzaq aparan kapitan Spatkovun dəstəsinə 1804-cü il avqustun ortalarında hücum edir və general P.D.Sisyanovun dəstəsi çox çətin vəziyyətə düşüb Tiflisə çə-

kilməli olur. Beləliklə, Rusiya 1804-cü ilin yayında İrəvan xanlığını işğal edə bilmir.

Məhəmməd xan İran ordusunun yardımı ilə İrəvan qalasını iki aylıq mühasirədən azad edib müstəqilliyini saxlaya bilir. Lakin İrəvan xanlığının müstəqilliyi İranın işğalçılıq siyasətinə cavab verməyindən 1805-ci ildə Arazi keçən İran ordusu İrəvan qalasına daxil olur. Müstəqil siyasət yeritməyə cəhd edən Məhəmməd xan artıq

lı idi. Fransız mütəxəssislər İrəvan qalasının möhkəmləndirilməsi sahəsində böyük işlər görürlər. General Y.V.Qudoviç bu haqda rəsmi raportda belə məlumat verirdi: İrəvanın Avropa hərbi qaydası ilə möhkəmləndirilmiş iki qala divarı vardır, qala divarlarının qarşısında xəndəklər qazılmışdır. İndi qalaya əvvəllər olmayan toplar gətirilmişdir. İrəvanlılar fuqas bombalarından istifadə edirlər, bu da, sözsüz ki, fransız mühəndislərin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Hüseynqulu xan xanlığın müdafiə qabiliyyətini artırmaq məqsədilə Sərdarabad qalasını inşa

seyngulu xanın qalada olmadığını bilən general Y.V.Qudoviç Həsən xanı şirnikləndirmək məqsədilə ona yazırdı ki, əgər o, qalanı təslim etsə, xan təyin ediləcək. Lakin Həsən xan bu təklifi qəbul etmir. 1808-ci il noyabrın 17-də səhər tezdən saat 5-də dörd tərəfdən qalaya hücum başlanılır, lakin iki həftədən çox çəkmə bu mühasirə nəticə vermir, rus ordusu geriye - Gürcüstana çəkilir. İrəvan müvəffəqiyyətsizliyi general Y.V.Qudoviç Naxçıvanı da tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Beləliklə, 1808-ci ilin sonlarında İrəvan xanlığı öz varlığını qoruyub sax-

sə, artıq 1827-ci il aprelin sonlarında qraf S.T.Paskeviç İrəvan xanlığına doğru hərəkət edir. S.T.Paskeviç qalanı mühasirəyə alır. İki aylıq mühasirə nəticə vermir və qraf müvəqqəti olaraq mühasirə taktikasını dayandıraraq Naxçıvan üzərinə hücumu keçir. **Amma İrəvan qalası ətrafında general-leytenant Krassovskinin rəhbərliyi altında olan hərbi hissə saxlanılmışdı. Qraf S.T.Paskeviçin Naxçıvan istiqamətinə hücumu keçməsindən xəbərdar olan İrəvan qaladakı İran qarnizonu general-leytenant Krassovskinin qüvvələri üzərinə hücumu keçib ona ağır zərbə endir.**

İndi yuxularda görürəm səni



İrəvanın siyasi marağına zidd xətt yeritməyə cəhd etdiyindən həbs olunur və ailəsi ilə birlikdə İrana göndərilir. Məhəmməd xanın yerinə İran sərkərdəsi Mehdiqulu xan (1805-1808) təyin edilir.

Beləliklə, 1805-ci ilin sonlarından İrəvan xanlığı faktiki olaraq İran tərəfindən işğal edilib öz müstəqilliyini itirdi. 1806-cı ilin

etdirir. Qala Türkiyə ilə İran sərhədinin yaxınlığında Alagöz dağı istiqamətindəki böyük düzənlikdə tikilmişdi ki, döyüşlərin gedişini hərtərəfli müşahidə etmək mümkün olsun. Dördbucaq şəklində inşa edilmiş Sərdarabad qalası 2 hündür qala divarı ilə əhatə edilmişdi, qalada 2 min əsgər yerləşdirmək olardı.

laya bilir.

XIX əsrin birinci onilliyində, 1804-1813-cü illərdə II Rus-İran müharibəsinin gedişində rus qoşunlarının İrəvan qalasını ala bilməməsi bu qalaya "alınmaz qala" adını qazandırır.

Gülüstan müqaviləsindən sonra İrəvan xanlığı tamamilə İrandan asılı vəziyyətə düşür və

rir. Bundan xəbər tutan qraf S.T.Paskeviç Krassovskiye köməyə əlavə qüvvələr göndərir. General-adyutant Benkendorfun komandanlığı etdiyi hərbi hissələrin yaxınlaşdığını görən İrəvan qarnizonu qalaya geri çəkilir və İrəvan qalası yenidən mühasirədə qalır.

İrəvan qalası uğrunda mübarizə II Rus-İran müharibəsinin tarixində müstəsna yer tutur. Belə ki, I Rus-İran müharibəsinin gedişində bu qala uğrunda mübarizə çox gərgin keçmişdi. 1827-ci ilin apreldən qala mühasirəyə alınsa da, rus ordusu bəzən bu mühasirədən əl çəkəməli olmuş və yenidən hərbi əməliyyatlara başlamışdı. Qraf S.T.Paskeviçin komandanlığı altında mühasirəyə alınmış qala mütəmadi olaraq top atəşinə tutulurdu və nəhayət 1 oktyabr 1827-ci ildə İrəvan qalası təslim olmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı.

İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı Azərbaycan xalqının taleyində son dərəcə faciəli olaylara yol açan bir hadisədir. Məhz İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalı və onun Türkmənçay müqaviləsində öz əksini tapması 21 mart 1828-ci ildə I Nikolayın "erməni vilayəti" adlı qurumun yaradılması haqda fərmanı üçün hüquqi əsas olur.

I Nikolayın 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilir, əvəzində yeni bir bölgə - "erməni vilayəti" yaradılır. "Erməni vilayəti"nin ərazisinə həmçinin Naxçıvan xanlığına məxsus olan, lakin sonralar ondan alınmış Ordubad dairəsi də daxil edilir. "Erməni vilayəti" müstəqil bir qurum olmasa da, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında kütləvi yerləşdirilməsi üçün əsas ərazi oldu. Bu, sözsüz ki, ermənilərin öz arzularına çatmaq, ona tamamilə aidiyyəti olmayan torpaqlarda öz dövlətlərini yaratmaq yolunda "böyük uğurları" sayıla bilər. Məhz 1828-ci il fevralın 10-da Rusiya ilə İran arasında bağlanan və Azərbaycanı iki yerə parçalayan Türkmənçay müqaviləsi ermənilərin Cənubi Qafqazda Şimali Azərbaycan torpaqlarında əl-qol açması üçün əsas oldu.

Azərbaycan uğrunda Rusiya ilə İran arasında başlanan II Rus-İran müharibəsində İrəvan xanlığı İrana tabe ölkə kimi onunla birlikdə Rusiyaya qarşı vuruşmalı olur. 1826-cı il iyulun 16-da İrəvan xanı Hüseynqulu xanın süvari dəstəsi İran ordusu ilə Rusiyaya qarşı başlanan hərbi əməliyyatlarda iştirak edir. Əgər 1826-cı ilin sonlarına kimi müvəffəqiyyət İran tərəfində idisə, artıq 1827-ci il aprelin sonlarında qraf S.T.Paskeviç İrəvan xanlığına doğru hərəkət edir. S.T.Paskeviç qalanı mühasirəyə alır. İki aylıq mühasirə nəticə vermir və qraf müvəqqəti olaraq mühasirə taktikasını dayandıraraq Naxçıvan üzərinə hücumu keçir

dekabrında Rusiya ilə Türkiyə arasında Birinci rus-türk müharibəsi başlayır. Rusiya Cənubi Qafqazda iki cəbhədə vuruşmalı olur.

Bu dövrdə İran ilə Fransa arasında yaxınlaşma baş verir, Rusiyanın Şərqdə işğalçılıq xəttinin Fransanın maraqlarına maneə törətməsi onun İranla yaxınlaşmasına gətirib çıxarır. 1807-ci il mayın 4-də Fransa ilə İran arasında Finkenşteyn müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə görə, Fransa İrana hərbi yardım etməli, İran ordusunu yenidən qurma-

1807-ci ildə Rusiyanın başı Türkiyə ilə müharibəyə qarışdığından İrəvan xanlığı bir qədər diqqət mərkəzindən kənar qalır. Lakin 1808-ci ilin sentyabrın əvvəllərində Rusiya yenidən xanlığa hücum edir və hətta oktyabrın 7-də qala mühasirəyə alınır. Oktyabrın 9-da general Y.V.Qudoviç Bayır şəhəri - İrəvan şəhərini tutub İrəvan qalasını dörd tərəfdən mühasirəyə alır. Bu zaman İrəvan xanı Hüseynqulu xan İrəvanda deyildi və qalanın müdafiəsinə onun qardaşı Həsən xan rəhbərlik edirdi. Hü-

İrəvan xanlığı İranın dövlət etdiyi ingilis mütəxəssislərin köməyi ilə hərbi cəhətdən möhkəmləndirilir.

Azərbaycan uğrunda Rusiya ilə İran arasında başlanan II Rus-İran müharibəsində İrəvan xanlığı İrana tabe ölkə kimi onunla birlikdə Rusiyaya qarşı vuruşmalı olur. 1826-cı il iyulun 16-da İrəvan xanı Hüseynqulu xanın süvari dəstəsi İran ordusu ilə Rusiyaya qarşı başlanan hərbi əməliyyatlarda iştirak edir. Əgər 1826-cı ilin sonlarına kimi müvəffəqiyyət İran tərəfində idi-